

Viure la fe en una societat plural

Francesc Conesa¹

L'article ofereix una reflexió sobre què significa i suposa ser cristià en el context d'una societat plural, en la qual coexisteixen formes alternatives de vida. Em pregunto com podem viure la fe en Jesucrist a les societats occidentals del segle XXI.²

Vivim en una societat plural

El primer que cal subratllar és el fet que vivim en una societat molt plural. És un fenomen que percebem cada dia quan sortim al carrer i ens trobem amb altres persones. Hi ha entre nosaltres una gran diversitat de maneres de pensar, de credos i fins i tot de cultures. A més, el fenomen de la globalització, afavorit pel desenvolupament dels mitjans de comunicació social, ha provocat que el món es converteixi en una petita aldea, una “aldea global”, en expressió de M. McLuhan, en què han desaparegut les distàncies, cosa que ha canviat el mode de percepció de la realitat³. Una manera senzilla de descriure la globalització és dir que, de manera creixent, tothom parla amb tothom.

En conseqüència, el pluralisme s'ha instal·lat al planeta. Seguint el sociòleg vienès establert als Estats Units, Peter Berger, podem dir que en la nostra societat trobem dos tipus de pluralitats⁴. D'una banda, la que es dona entre els discursos seculars i els religiosos i, de l'altra, la coexistència de religions diferents.

Discursos seculars i religiosos

És important subratllar els grans canvis socials que s'han donat entre nosaltres. Després d'una època en què el catolicisme era la religió dominant i en què s'ocultava la dissidència, hem passat a una societat laica, on molts dels seus membres han abandonat les creences de la infantesa o han deixat de practicar la fe. Les dades que ofereixen els sociòlegs són clares. Al nostre país, un 15'9% de persones es declaren no creients, arribant al 49% entre els joves de 15 a 24 anys. Per la seva banda, es declaren catòlics el 68'2% de la població (i, entre els joves, tan sols el 44%)⁵. De fet, a moltes societats europees el grup que es declara “no religiós” s'està convertint en majoria.

Ara, potser, és molt més fàcil mostrar-se ateu que cristià. Als espais públics com el món de la cultura, els mitjans de comunicació o la política, els cristians són qüestionats i són molts els que prefereixen amagar la seva fe. Fa poc hi va haver un debat interessant en aquest propòsit. El va obrir un jove filòsof, Diego S. Carrocho, que va publicar un article d'opinió al Diari “El

Mundo” amb el títol: “On són els cristians?”⁶. Hi manifestava la seva preocupació que en els debats públics, les xarxes socials, les tertúlies polítiques i els discursos intel·lectuals, molt rarament se sent la veu dels pensadors cristians. Van ser força els que van respondre al desafiament de

En la nostra societat hi ha una gran pluralitat: des de persones que viuen al marge de la religió a d'altres que són molt religioses i als que es declaren estar-ne a la cerca.

Carrocho (M.A. Quintana, J.M. de Prada, M. Brugarolas), obrint-se un debat prou interessant⁷. Sembla com si allò cristià o s'adapta a la manera de pensar postil·lustrada o queda exclòs. Avui es parla també d'una cultura de la “cancel·lació”, la qual es

practica, per cert, amb molta diligència: qui discrepa de l'opinió sostinguda pels mitjans i de les normes del “políticament correcte” queda immediatament cancel·lat, és a dir, esborrat i exclòs, rebutjat socialment i fins i tot boicotejat professionalment.

Tot això són exemples per mostrar el canvi tan profund que ha realitzat i està fent la nostra societat. Es podria dir que el discurs secular, la increença, s'ha obert camí i és el llenguatge dominant als espais públics, on un laïcisme exagerat s'està imposant amb força.

La diversitat religiosa

Però també entre les persones religioses hi ha una gran diversitat. A les nostres societats percebem amb facilitat la presència de persones que professen altres credos i sostenen diferents pràctiques religioses. Sens dubte, el fenomen de la immigració hi ha contribuït. Cal tenir present que la població estrangera a Catalunya supera el milió de persones (1.250.665 en 2021), el que suposa el 16'11 % de la població⁸. La presència d'immigrants ha visibilitzat l'existència d'altres religions. Ja no és estrany trobar a les nostres ciutats mesquites, temples budistes i centres relacionats amb les religions de l'orient (Oficialment, hi ha a Catalunya 284 mesquites i 68 centres budistes. Avui també són molts els que es declaren cercadors d'una espiritualitat, però no tenen una idea definida de Déu ni s'afilien a cap religió. Hi persisteix un desig religiós, si bé indefinit; realitzen algunes pràctiques relacionades amb la “New Age” com tècniques d'autoajuda, mindfulness, reiki o psicologia transpersonal. Fins i tot entre les files de l'ateisme hi ha veus que reclamen una vivència espiritual, encara que solen deixar a la indefinició què és el que significa “espiritual” en el context de la negació de Déu⁹.

Com Peter Berger ha fet notar, davant de les profecies que auguraven el naixement d'una època totalment atea, el que trobem és una gran pluralitat: des de persones que viuen al marge de la religió a d'altres que són molt religioses i als que es declaren estar-ne a la cerca. En la modernitat hi ha “nombrosos altars”, és a dir, formes diverses de veure la realitat¹⁰.

Viure la fe en una societat plural

El tipus de societat descrit té un impacte indubtable en la manera de viure la fe cristiana. Per això, ens podem preguntar com podem viure la fe en Jesucrist en una societat plural, com expressar la fe quan s'és una minoria dins la societat. Considero que la vivència de la fe cristiana avui exigeix que posem l'accent en alguns aspectes particulars de la nostra fe.

Cristians amb una profunda experiència de fe

En primer lloc cal una profunda experiència de la fe cristiana, una experiència sòlida de Déu. “En aquests temps són necessaris amics forts de Déu”, va escriure Teresa de Jesús¹¹. En els nostres dies sentim que la fe està més a la intempèrie. D'una banda, troba una gran diversitat de propostes religioses alternatives i, de l'altra, es dona una disminució notable del suport social a la religió. Per això calen cristians amb una forta experiència i conviccions personals sòlides. No s'hi val viure del que ens han dit o del que altres van viure. Cadascú ha de viure personalment la relació amb Jesucrist viu.

Al principi de la seva Encíclica sobre la caritat, el Papa Benet va recordar que “no es comença a ser cristià per una decisió ètica o una gran idea, sinó per la trobada amb un esdeveniment, amb una Persona, que dona un horitzó nou a la vida i, amb això, una orientació decisiva”¹². Aquest mateix accent el trobem a l'Encíclica “Lumen Fidei” del Papa Francesc: “La fe neix de la trobada amb el Déu viu, que ens crida i ens revela el seu amor, un amor que ens precedeix i en què ens podem recolzar per estar segurs i construir la vida”¹³. El primer i fonamental és la trobada, que cal renovar contínuament.

A l'ambient d'increença, que ens domina, és necessari més que mai accentuar els aspectes experiencials i vivencials de la fe: la pregària, l'espiritualitat, la necessitat de cuidar la interioritat i de servir el silenci.

Necessitem cristians místics, homes i dones “habitats per Déu”. Crec que a això es referia K. Rahner quan va dir que “el cristià del futur serà un “místic”, és a dir, una persona que ha experimentat alguna cosa, o no serà cristià”¹⁴. Per això, penso que les nostres comunitats haurien de ser “casa de

A l'ambient d'increença, que ens domina, és necessari més que mai accentuar els aspectes experiencials i vivencials de la fe oberta a la comunitat. Cal també una bona formació, que inclogui tots els aspectes de la vida cristiana.

pregària”. La Conferència Episcopal va emetre un document sobre la pregària fa un parell d'anys, en què abordava la tendència present en molts cristians a cercar mestres de pregària fora de la nostra tradició, recorrent sobretot als mètodes de l'orient. En aquest document es diu que les nostres comunitats haurien

de ser mestres d'espiritualitat, llocs de referència per a les persones que busquen iniciar-se en la pregària i àmbits on arribar a tenir una experiència profundament humana del Déu viu¹⁵. D'altra banda, se subratlla també la gran riquesa de mètodes i mestres de pregària que té la tradició cristiana, que continua sent un camí vàlid i accessible per iniciar-se en l'experiència del Déu viu.

No obstant això, aquesta experiència personal s'ha d'obrir sempre a la comunitat, perquè un perill que amenaça tota experiència de pregària i la pot fer fracassar és el subjectivisme, és a dir, pensar que la meua vivència és la determinant. L'obertura als altres creients, el contrast de la pròpia experiència amb la tradició cristiana, el diàleg i la confrontació amb la comunitat són garantia de la veritat del que s'ha viscut. La fe té, per la mateixa naturalesa, un caràcter social. Ningú no ho sap tot, sinó que tot ho sabem entre tots.

Per això, a més de la trobada amb Crist en la intimitat de la pregària, és important cultivar les formes comunitàries de pregària i, molt especialment, la trobada amb Crist viu a l'escolta de la Paraula de Déu, a la vivència dels sagraments i a la praxi de l'amor vers tothom. Tot això és un aval de l'autenticitat de la nostra experiència de fe.

Necessitem una formació sòlida

Al costat de l'experiència, cal una bona formació, que inclogui tots els aspectes de la vida cristiana. El cristià ha d'aprendre a “donar raó de l'esperança a qui la demani” (1 Pe 3, 16), la qual cosa requereix, sens dubte, conèixer el contingut d'aquesta esperança, però també la persona i l'ambient a què s'ha de donar raó i aprendre com podem connectar-hi per transmetre'ls el missatge de l'Evangeli. És a dir, cal una formació integral, que tingui en compte els aspectes intel·lectuals (coneixement del contingut de la fe), pastorals (i també pedagògics i comunicatius), humans (virtuts humanes) i

espirituals. La fe cristiana afecta tot el subjecte humà i involucra tot allò que som: la intel·ligència, la voluntat i els sentiments. Per això, una formació en la fe ha de considerar tots aquests aspectes.

Crec que la formació és un dels temes pendents i dels reptes més grans que hem d'afrontar. Tots som conscients que cal formació, però quan s'ofereix són pocs els que es comprometen a seguir-la. Falta molta formació al laïcat, però també als religiosos i als sacerdots. Molts viuen de rendes, de les coses que van aprendre quan eren joves, però fa temps que no toquen un llibre ni s'acosten a un curs d'actualització. En temps de pluralisme és més necessària que mai la formació, perquè el pluralisme indueix a rebaixar el nivell de solidesa de la pròpia creença, introduint un cert relativisme. Quan falta formació, apareixen els subjectivismes, l'amenaça del relativisme i la manca de criteris fermes, que es manifesta en la tendència a seguir la darrera moda o a ser assimilats per la manera de pensar vigent a les societats postmodernes. Crec que cal apostar a tots els nivells -diocesà, parroquial, moviments- per una formació integral, que ha de ser entesa com un procés continu que acompanya tota la vida del creient.

Actualment vivim un canvi d'època: estem transitant d'un cristianisme cultural (o sociològic) a un cristianisme d'elecció i convicció. Els individus ja no són sostinguts en la fe per les estructures socials. En aquest panorama hem de parar molta atenció al catecumenat baptismal i la iniciació cristiana dels adults. Hem de tenir present que el pluralisme accentua el caràcter personal de la fe, que es converteix en una opció de l'individu.

Cristians que viuen la seva fe units a l'Església

En un món plural, és summament necessària la referència a la comunitat cristiana. És indispensable que el cristià tingui una profunda vivència de ser Església i sigui molt conscient que no és possible viure la fe sense la comunitat. En primer lloc, no és possible perquè la fe es rep de l'Església i a l'Església se celebra. No hi ha una fe que només tingui una persona particular. La fe és sempre comunitària. Però, a més, l'ambient secular i la pluralitat de religions fan que la fe s'hagi de confrontar constantment amb opcions religioses alternatives. En aquest context, és molt important que la fe personal trobi el suport de la comunitat, que és el lloc d'experiència i de celebració de la fe i també l'àmbit del qual neix el testimoni i la proclamació.

El Sínode dels bisbes sobre la sinodalitat pretén, en part, que els mateixos cristians se sentin més integrats a la vida de l'Església i que creixi la consciència que “caminem junts”. El Papa Francesc ha insistit que “l'Església no és altra cosa que el “caminar junts” del ramat de Déu pels senders de la història que surt a la trobada de Crist el Senyor”¹⁶; per això, la sinodalitat

“expressa la naturalesa de l'Església, la forma, l'estil, la missió”¹⁷. Ara bé, perquè es faci realitat aquest “caminar junts” cal que tots els membres de l'Església participin de la seva vida i de la missió. Cal concretar les maneres d'aquesta participació, sense por de fer les reformes que siguin necessàries a l'Església. Com ha dit el Papa Francesc, el Sínode ens fa pensar no en una altra Església, però sí en una “Església diferent”, oberta a la novetat que Déu vol indicar”¹⁸.

Homes i dones de diàleg

Ara bé, la situació de pluralisme ens convida, especialment, a ser homes i dones oberts al diàleg amb tots. La convivència amb homes de cultures, religions i llengües diverses és un impuls a fer que ens hi obrim, reconeguem la riquesa de les seves pròpies tradicions i aprenguem a caminar junts en la recerca de la veritat.

La doble amenaça del fonamentalisme i del relativisme

En aquest punt hi ha una doble amenaça per al creient: refugiar-se en postures fonamentalistes o caure en el relativisme. Les societats antigues eren més homogènies i les creences estaven més protegides per la comunitat. El pluralisme religiós suposa la presència de respostes alternatives als grans interrogants del cor humà, cosa que comporta el qüestionament de les pròpies creences, la seva relativització. Com assenyala el sociòleg Peter Berger, “el pluralisme relativitza i, per tant, desautoritza moltes certeses a la llum de les quals solia viure l'ésser humà”¹⁹.

Davant aquest panorama, algunes persones adopten postures fonamentalistes, negant tot espai al diàleg. El fonamentalisme és un “intent de restaurar la certesa amenaçada”²⁰. En el fons, revelen una gran inseguretat i el temor de ser qüestionats. En el nostre entorn veiem aquestes posicions en alguns grups tradicionalistes, nostàlgics d'un món que ja ha desaparegut. Es reflecteix també en algunes pàgines web on es critica sense pietat qualsevol gest d'obertura de l'Església o d'acostament a altres creients, com si fos una traïció a les creences mateixes.

A l'altre extrem se situa la reacció relativista, que segurament és molt més comuna. El relativisme és –segons Berger– una “adaptació a la relativitat”, que sosté que en realitat no hi ha cap veritat ni cap norma absoluta. Totes les opinions es consideren del mateix valor, totes les religions es consideren igualment santes i veritables. El pensament postmodern és relativista perquè convida a renunciar a la recerca de veritats absolutes i repudia les grans teories i doctrines, les cosmovisions forjades per la raó (els grans relats), a les quals s'acusa de generar totalitarismes. Es dona una pèrdua de confiança en la raó i una exaltació del que és provisional i fugaç. Com és

sabut, el Papa Benet XVI es va referir en nombroses ocasions a la “dictadura del relativisme” que no reconeix que res sigui definitiu i que deixa com a mesura només el propi jo i els seus desitjos²¹. També a l'Encíclica “Lumen fidei” es descriu aquesta situació: “l’home ha renunciat a la recerca d’una llum gran, d’una veritat gran, i s’ha acontentat amb petites llums que il·luminen l’instant fugaç, però que són incapaces d’obrir el camí”²².

Tenim el repte de viure la fe al mar de les diverses creences sense fonamentalismes ni relativismes.

El repte consisteix a viure la fe al mar de les diverses creences sense fonamentalismes ni relativismes. Com assenyala Berger: “El relativisme condueix l’individu al nihilisme moral; el fonamentalisme, cap al fanatisme”²³.

Promoure una cultura del diàleg

Davant d’aquestes postures, avui resulta més necessari que mai apostar pel diàleg. Ha dit el papa Francesc: “per participar en l’edificació d’una societat oberta, plural i solidària, és essencial desenvolupar i assumir constantment i sense flaquejar la cultura del diàleg com el camí a seguir”²⁴. Enfront de la concepció de l’Església com una institució monolítica, que viu tancada en si mateixa, cal subratllar que és deure de l’Església obrir-se al diàleg amb tots els homes per comprendre les esperances i recerques que acull el seu cor, i per afavorir el diàleg entre els homes, entre els pobles i les religions, a la recerca conjunta de la veritat i del bé comú.

L’Església camina al llarg de la història juntament amb altres homes i dones i està cridada, amb aquests, a assolir la plenitud de la veritat. El Concili Vaticà II, després d’explicar que la revelació divina resplendeix en Crist, “mediador i plenitud de tota la revelació”²⁵, va subratllar que l’Església “camina a través dels segles cap a la plenitud de la veritat, fins que s’hi compleixin en ella plenament les paraules de Déu”²⁶. És un text que m’agrada especialment, perquè posa en relleu que la veritat és una realitat dinàmica, que està en creixement. Per assolir plenament aquesta veritat l’Església necessita dialogar amb els homes, amb les cultures i les religions. Necessitem el diàleg amb els altres per assimilar millor la riquesa de la veritat que hem rebut.

Subratllaria com a molt important tres diàlegs: el diàleg amb la cultura, el diàleg amb la raó i la ciència i el diàleg amb les religions. Al diàleg del cristià amb la cultura hi ha un doble moviment, que es pot resumir en aquesta expressió: evangelitzar la cultura i inculturar l’Evangeli. D’una banda cal evangelitzar la cultura, és a dir, transformar-la amb la força que té l’Evangeli, regenerar-la amb la trobada amb la Bona Nova. Però també és important inculturar la fe, expressar l’Evangeli en les categories pròpies de

la cultura en què és anunciat, provocant una síntesi amb aquesta cultura (cf. EG 129). El segon camp de trobada i de diàleg és la raó humana i les ciències. S'adverteix en alguns creients una por d'enfrontar-se al pensament, com si això suposés una amenaça per a la seva fe. La millor tradició cristiana no va pensar així, sinó que sempre es va mantenir oberta al diàleg amb la filosofia i el pensament de cada època, així com amb les ciències. La fe no té por de la raó; al contrari, busca i confia. És un tema que va tractar amb deteniment el Papa Joan Pau II a l'Encíclica "Fides et Ratio" i que reitera el Papa Francesc a "Lumen Fidei", on es refereix a la necessària circularitat entre la fe i la raó: la fe contribueix a eixamplar els horitzons de la raó, ajudant-la a no tancar-se en l'àmbit del que és constatable (cientificisme, positivisme); alhora, la fe és reforçada per la raó. El tercer diàleg important és el que podem establir amb altres creients tant amb cristians d'altres comunitats o esglésies (diàleg ecumènic) com amb creients d'altres religions (diàleg interreligiós). El diàleg amb els altres cristians és un camí ineludible, que no pot quedar relegat a uns dies l'any perquè afecta un nucli fonamental de la nostra fe. Per la seva banda, el diàleg interreligiós troba suport a la visió de les religions desenvolupada al Concili Vaticà II. Les religions són fruit de la recerca humana de la veritat, intents de respondre als "difícils enigmes de la condició humana, enigmes que, com en els altres temps, també avui inquieten profundament el cor humà" (NA, 1). Hi ha moltes coses veritables i bones, que porten un raig de la veritat que il·lumina tots els homes. Per això, el Concili convida al diàleg i la col·laboració amb els creients d'altres religions, perquè es "reconeguin, conservin i promoguin aquells béns espirituals i morals, com també els valors socioculturals que s'hi troben" (NA, 2).

Davant d'una cultura que ha deixat de ser cristiana, hi ha la temptació d'aïllar-se i formar un gueto. En aquesta línia va la proposta del periodista i pensador nord-americà Rod Dreher, que ha aconseguit una gran difusió i ha obert espais de reflexió. Dreher sosté, amb uns termes molt suggeridors, que els cristians que vulguin viure amb radicalitat i autenticitat la seva fe, hauran d'adoptar el que denomina "opció benedictina", que consisteix a apartar-se d'aquesta societat que s'esfondra, construir una vida comunitària i resistir amb fe i creativitat davant d'un món que no entén les nostres creences. "La nostra proposta consisteix a intentar construir un mode de vida cristià que sigui una illa de santedat i estabilitat al bell mig de les aigües agitada de la modernitat líquida"²⁷.

Aquesta proposta té alguna cosa d'heroica, perquè convida a guardar la puresa de la fe, però a costa d'aïllar el creient, de trencar tots els vincles amb la societat que l'envolta, que es considera decadent. No crec que fos aquesta l'opció de Sant Benet ni dels monjos que el van seguir, els qui van assumir com a fonamental el diàleg amb la cultura, essent precisament ells els principals transmissors de la cultura grecollatina. L'Església mai no s'ha

entès com un gueto, sinó que la seva catolicitat l'ha portat a obrir camins i traçar ponts amb totes les cultures, mentalitats i idees.

Ahora els cristians hem de promoure el diàleg de tots els homes i pobles entre si, des de la consciència que tots els homes tenen la mateixa dignitat i que -com diu el proemi de “Nostra aetate”- “tots els pobles formen una sola comunitat; tots tenen un mateix origen, com sigui que Déu ha fet que la superfície de la terra fos habitada de cap a cap per tot el llinatge humà”. Aquest tema del diàleg per a la construcció d'un món fratern ha estat desenvolupat pel Papa Francesc en la seva Encíclica “Fratelli tutti”. Davant una cultura de la disgregació i del fragment, hem de propiciar la integració, superant exclusions i incomprensions i obrint camí cap al diàleg. Davant l'individualisme creixent de la nostra societat, cal apostar decididament per crear llaços de fraternitat. “Apropar-se, expressar-se, escoltar-se, mirar-se, conèixer-se, tractar de comprendre's, buscar punts de contacte, tot això es resumeix en el verb *dialogar*”, va escriure el Papa²⁸. Hi ha persones que temen el diàleg i es refugien en mons privats o reaccionen amb violència destructiva. Però per a nosaltres no hi ha cap altra alternativa que el diàleg.

Diàleg sobre els valors damunt dels quals cal construir la societat

Un tema important de diàleg tant amb els promotors d'una visió secular com amb les diverses religions i creences són els valors sobre els quals s'ha de construir la societat. Com ha afirmat el papa Francesc, “en una societat pluralista, el diàleg és el camí més adequat per arribar a reconèixer allò que sempre ha de ser afirmat i respectat, i que està més enllà del consens circumstancial”²⁹.

En alguns Estats hi ha la tendència a imposar el laïcisme excloent, considerant que el més respectuós amb les diverses creences seria sostenir en l'àmbit públic una visió de la societat i la persona sense referència a Déu ni a cap valor transcendent. Es juga amb l'equívoc de considerar que allò laic -és a dir, l'absència de tota referència a Déu- seria allò “neutral”. Però el que es practica, en realitat, és una imposició d'una visió atea o agnòstica de la vida i de la societat, que no respecta les creences dels individus i que penalitza la creença religiosa, excloent-ne tots els que tenen un punt de vista religiós. En general, les polítiques laïcistes releguen la fe religiosa a l'àmbit privat i desqualifiquen qualsevol manifestació pública.

Els cristians no volem dominar la societat, però tampoc no ens resignem al fet que es privatitzi la nostra fe.

És especialment important dialogar sobre els valors que construeixen la societat i sobre l'aportació de les religions. L'Estat no pot romandre neutral davant d'una realitat social que és bona i que contribueix al creixement. La

religió suposa un benefici per a la construcció de la societat. L'eliminació de l'ajuda de l'Estat a les religions empobreix les aportacions socials i culturals. Una "laïcitat positiva" deixa espai a la dimensió religiosa, que és fonamental en l'esperit humà, i garanteix a cada ciutadà el dret de viure la seva pròpia fe religiosa amb una llibertat autèntica, fins i tot en l'àmbit públic³⁰.

Un camp important de diàleg fa referència a les bases sobre les quals es pot construir la convivència. Es tracta d'assolir una ètica de la raó que serveixi d'inspiració a la legislació de l'Estat.

Per això, hem d'afavorir el pas del laïcisme agressiu a una laïcitat de diàleg. La veritable laïcitat vol dir que l'Estat no pren partit per cap creença particular dels ciutadans, sinó que les respecta totes. No pren

partit a favor de les concepcions ideològiques o religioses dels ciutadans. És una laïcitat de diàleg o activa, que reivindica una col·laboració permanent entre l'Estat i la societat civil, que inclou la col·laboració en l'àmbit religiós. El que és religiós no és només una cosa tolerada per l'Estat en l'àmbit privat, sinó que es considera un component de la identitat dels ciutadans i del projecte comú. Els cristians no volem dominar la societat, però tampoc no ens resignem al fet que es privatitzi la nostra fe. Desitgem que la nostra experiència s'inscrigui en el teixit social no degut al nostre poder sinó a l'acceptació lliure de la proposta que fem a partir de la nostra fe.

Un camp important de diàleg fa referència a les bases sobre les quals es pot construir la convivència. Es tracta d'assolir una ètica de la raó (de vegades anomenada "ètica civil"), comuna a tots els ciutadans, que serveixi d'inspiració a la legislació de l'Estat. En aquest sentit és significativa la postura d'un autor com J. Habermas, filòsof ateu representant de l'Escola de Frankfurt, que, en els seus darrers escrits, defensa el reconeixement i l'admissió de la religió com a actor a l'esfera pública. A l'era postmetafísica - diu Habermas - conviuen una pluralitat de discursos. En aquest context, una societat veritablement plural ha de prendre en consideració els continguts del discurs religiós, amb vista a promoure normes jurídiques vinculants per a tots els ciutadans. L'exclusió de les veus dels ciutadans religiosos no és pas plausible. En un primer moment, Habermas va sostenir que "les contribucions religioses han de ser traduïdes a un llenguatge d'accés universal, abans que el contingut pugui trobar entrada a les deliberacions d'aquelles institucions polítiques que prenen decisions jurídicament vinculants"³¹. En els últims escrits, però, advoca per la necessitat de ser sensible a l'articulació inherent als llenguatges religiosos, per no excloure injustament les religions de l'esfera pública³².

Proposar la fe en una societat plural

Unit al diàleg sempre hi ha l'anunci, perquè la missió de l'Església i de cada cristià és anunciar Jesucrist com la bona notícia de Déu per a l'home. Ho fem

sabent que la proposta cristiana és una més d'entre les moltes que escoltaran els nostres contemporanis, si bé tenim la convicció que Crist i l'Evangeli són la resposta a les seves cerques més profundes. En una societat secularitzada i plural és més important que els cristians donin raó de la seva fe i ho facin d'una manera que resulti creïble.

L'estil de la proposta

Crec que és molt important l'estil, la manera com presentem Jesús i l'Evangeli. A la primera carta de Pere el seu autor diu a uns cristians que estaven vivint en un ambient hostil que no responguin amb violència sinó "donant una resposta a tothom qui us demani raó de la vostra esperança" (3, 16). I afegeix: "però feu-ho suaument i amb respecte". La paraula que proclamem és molt important, però també hem de cuidar la manera com ho fem.

Abans de res, el nostre anunci de Jesucrist ha d'estar caracteritzat sempre per l'exquisit respecte a la consciència dels altres. La presentació de la fe no pot ésser mai impositiva, sinó que ha de tenir el caràcter de proposta, d'oferta de vida. No hi ha evangelització sense diàleg i sense respecte de les persones. La proposta de l'Evangeli ha d'adoptar l'estil de diàleg, com el que Jesús va mantenir amb la Samaritana o amb els deixebles d'Emaús. Posar en pràctica aquest estil evangelitzador requereix de nosaltres la proximitat, la capacitat d'escoltar i la comprensió. No ens podem situar davant dels altres jutjant i condemnant, sinó amb respecte, obertura de mires i empatia. "En la nostra relació amb el món, se'ns convida a donar raó de la nostra esperança, però no com a enemics que assenyalen i condemnem"³³.

Aquesta és la raó per la qual el Papa Francesc critica sovint el "proselitisme". L'Església -diu- creix per atracció i per testimoniatge, però mai per proselitisme, que és un intent d'imposar una ideologia prescindint de la gràcia. No és lícit pressionar els altres perquè acceptin les nostres creences. El Concili va recollir un principi, que és clau per a tota evangelització: "La veritat no s'imposa sinó per la força de la mateixa veritat, que penetra, amb suavitat i fermesa alhora, a les ànimes"³⁴. Deixem que sigui l'Evangeli el que s'endinsi "amb suavitat i fermesa" als cors dels homes.

M'agrada citar un text del final de la carta als colossencs, on Sant Pau dona aquest consell: "Tingueu sempre converses agradables, i amanieu-les amb una mica de sal; sapigueu com heu de respondre a cadascú" (Col 4, 6). No es pot anunciar l'Evangeli amb cares tristes i llargs discursos, sinó que cal que el nostre estil sigui amè, sabent ressaltar el que l'Evangeli té d'amable i atractiu, exposant-ne el contingut sense rigideses i sent sensible a cada persona i la situació en què es troba.

El cristianisme com una cosa nova

En el context d'una societat post cristiana cal fer l'esforç de presentar el cristianisme com una cosa nova³⁵. L'Evangeli que Jesús va predicar va suposar la irrupció d'una cosa nova que fins aleshores no existia. Al llarg del seu ministeri, Jesús va predicar amb gran autoritat un ensenyament nou, que era capaç de canviar la manera de viure dels qui l'escoltaven, i va fer nombrosos signes amb què feia palès l'amor i el perdó de Déu. La gent deia sorpresa: “És un ensenyament nou ple d'autoritat” (Mc 1, 27). Finalment, amb la sang vessada a la creu, va segellar la nova aliança de Déu amb la humanitat. Qui l'acull és transformat en un home nou.

Els primers deixebles eren molt conscients d'aquesta novetat. Sant Pau no es cansa de parlar de la “vida nova” que destil·la l'existència del creient (Rom 6, 4). Per ell, la vida del cristià es pot definir com una “nova creació” (Gal 6, 15). Les primeres comunitats cristianes resultaven atractives perquè eren capaces d'oferir a la decadent societat del seu temps un nou mode de vida, que omple de sentit l'existència humana. A imatge de Jesús, la primera Església destacava per la seva capacitat de forjar homes i dones nous, testimonis de l'amor de Déu en la societat del seu temps. Aquí radicava el seu atractiu.

Nosaltres, però, sembla que hem perdut la capacitat de mostrar la novetat i la frescor de l'Evangeli. El cristianisme apareix als ulls dels nostres contemporanis com una religió encarcerada en el passat, que no és capaç de donar resposta a les cerques i inquietuds dels homes. Hem d'assumir el desafiament d'anunciar l'Evangeli de Jesucrist en una cultura postcristiana. És a dir, en una cultura que ha deixat de ser cristiana, però no ho sap. Això no és una tasca fàcil perquè la increença actual arriba després de dos mil anys de cristianisme. Precisament, perquè és postcristiana, la nostra societat pensa que ja ho sap tot sobre Jesucrist. S'ha perdut la novetat del començament, quan el nom de Jesús sonava com una cosa desconeguda i era capaç d'omplir de sentit l'existència humana. Quan pronunciem avui el nom de Jesús ho fem a unes persones que creuen que ja ho saben tot sobre ell –encara que la seva experiència de fe hagi estat superficial–, i ho fem també amb els prejudicis i deformacions que molts han realitzat de Jesús. La nostra primera missió és ajudar-los a percebre la novetat que porta Jesucrist. Ell és “el mateix ahir i avui i pels segles!” (He 13, 8) i la seva riquesa i bellesa són inesgotables. Com comenta el Papa Francesc, “Ell sempre pot, amb la seva novetat, renovar la nostra vida i la nostra comunitat i, encara que travessi èpoques fosques i debilitats eclesials, la proposta cristiana mai no envelleix. Jesucrist també pot trencar els esquemes avorrits en els quals pretenem tancar-lo i ens sorpren amb la seva constant creativitat divina”³⁶.

La riquesa i bellesa del misteri de Crist és immensa. A “*Evangelii Gaudium*” es parla de “recuperar la frescor original de l'Evangeli”, trobant “nous

camins” i “mètodes creatius”, Jesús no pot ser empresonat en els nostres “esquemes avorrits”. Oferim una paraula de vida, una llum per a les persones, un goig immens per a qui acull la fe. “Encara que travessi èpoques fosques i debilitats eclesials, la proposta cristiana mai no envelleix. Jesucrist també pot trencar els esquemes avorrits en els quals pretenem tancar-lo i ens sorprèn amb la seva constant creativitat divina. Cada cop que intentem tornar a la font i recuperar la frescor original de l’Evangeli, brollen nous camins, mètodes creatius, altres formes d’expressió, signes més eloqüents, paraules carregades de significat significatiu per al món actual. En realitat, tota acció evangelitzadora autèntica és sempre nova”³⁷.

El contingut de la proposta cristiana

La fe cristiana proposa una manera coherent i assenyada d’habitar al món. En relació amb el contingut de la proposta cristiana assenyalo tres coses que em semblen particularment importants.

El primer és recuperar la persona de Jesús com a nucli de la fe. A “Evangeli Gaudium” el Papa Francesc ens ha recordat la importància del “primer anunci”, és a dir, de la proclamació del kerigma el nucli del qual és la persona de Jesucrist. Cal repetir moltes vegades: “Jesucrist t’estima, va donar la seva vida per salvar-te, i ara és viu al teu costat cada dia, per il·luminar-te, per enfortir-te, per alliberar-te”. Aquest anunci no és només primer cronològicament sinó qualitativament, “perquè és l’anunci principal, aquell que sempre cal tornar a escoltar de diverses maneres i aquell que sempre cal tornar a anunciar d’una manera o altra al llarg de la catequesi, en totes les etapes i moments”³⁸.

L'objectiu del nostre anunci és conduir a la trobada amb Crist. La fe cristiana no és un conjunt indiscriminat d'afirmacions dogmàtiques ni un sistema de normes morals o unes directrius per al culte a Déu. La fe cristiana és relació amb una persona que viu, adhesió a la seva persona i decisió lliure de seguir-lo. Per això, la finalitat de les nostres catequesis, homilies, testimonis, de totes les nostres paraules i accions ha de ser sempre conduir a la trobada personal amb Jesucrist, perquè les persones experimentin el seu amor i es decideixin a seguir-lo i viure seguint el seu estil de vida. Al vigent "Directori per a la catequesi" es diu que "evangelitzar no significa ocupar un territori, sinó despertar processos espirituals en la vida de les persones perquè la fe arrel·li i tingui significat"³⁹.

En segon lloc, hem d'anar al cor de l'Evangeli⁴⁰, evitant que s'identifiqui el missatge cristià amb elements que resulten secundaris. Això requereix l'esforç de tornar a l'origen, a allò nuclear de la fe cristiana. Cal "tornar a comprendre allò perifèric a partir del que és central"⁴¹, retornar al centre i comprendre des de la fe única els múltiples articles que l'expliciten. El Concili ens va recordar que hi ha una jerarquia de veritats, segons la seva diversa relació amb el misteri de Crist⁴². Per tal de destacar allò original i propi del cristianisme, enmig d'una societat plural, és fonamental concentrar-se en allò essencial, en allò que veritablement importa i que convergeix en comprensible tota la resta. Si no, correm el perill de convertir el cristianisme en un conjunt de dogmes irracionals i en unes normes ètiques inconsistents.

Crec que també és fonamental presentar el cristianisme com a gràcia. Fàcilment transmetem una visió deformada del cristianisme, presentant la vida cristiana com a conjunt d'obligacions i normes. El convertim, de vegades sense

En relació amb el contingut de la proposta cristiana assenyalo tres coses que em semblen particularment importants: recuperar la persona de Jesús com a nucli de la fe, anar al cor de l'Evangeli i presentar el cristianisme com a gràcia.

voler-ho, en una religió més, amb els seus ritus, les seves doctrines i normes. Amb això enfosquim el que és absolutament original del cristianisme: que el cristianisme és, sobretot, una gràcia; és la sorpresa d'un Déu que s'ha posat del costat de la criatura⁴³. El papa Francesc ha recordat que "el principi de la

primacia de la gràcia ha de ser un far que il·lumini permanentment les nostres reflexions sobre l'evangelització"⁴⁴. El primer per a la fe és el do i no pas l'exigència. El primer és que ell ens va estimar, abans que nosaltres l'estiméssim. No ens podem precipitar demanant a algú que estimi Déu si no l'hem ajudat a descobrir que és Déu qui l'estima primer. "La predicació moral cristiana no és una ètica estoica, és més que una ascesi, no és una mera filosofia pràctica ni un catàleg de pecats i errors"⁴⁵. Per això és important presentar la vida moral com a resposta a l'amor previ i gratuït de Déu. "Si aquesta invitació

no brilla amb força i atractiu, l'edifici moral de l'Església corre el risc de convertir-se en un castell de cartes, i allà hi ha el nostre perill més gran”⁴⁶.

Homes i dones que viuen la seva fe i la contagien

Per proposar la fe a la societat actual són necessaris, sobretot, homes i dones que visquin la vida nova del deixeble. Allò que va atraure aquells primers deixebles no van ser llargs discursos ni sermons buits, sinó el testimoni transformador d'uns cristians que vivien en profunditat l'amor, que gaudien amb la seva fe i transmetien una forta esperança que omplia la vida de sentit. Només uns homes nous seran capaços de sembrar la llavor de Jesús al cor dels altres.

No es pot donar raó de la fe només amb arguments. Cal fer-ho amb tota la nostra existència. Són necessaris testimonis, persones que anunciïn la fe des de les seves pròpies vivències. El primer és el testimoni i després venen les paraules. Sant Pau VI deia, en un text freqüentment citat, que “l'home contemporani escolta més a gust els testimonis que els mestres i si escolten els mestres és perquè són testimonis”⁴⁷. Davant la tendència general a privatitzar la religió -que lamentablement molts cristians han assumit- és més necessari subratllar la importància del testimoniatge de vida, que remet a una realitat oculta, que és la clau i sentit de la pròpia existència. El que convenç és el testimoniatge personal: l'alegria de qui viu la seva fe, el petit gest d'amor als altres (una carícia, donar menjar a un malalt, tenir cura d'un avi) o l'aposta decidida per la fraternitat.

La llum de la fe, la gràcia que suposa haver-nos trobat amb Crist i la joia que brolla d'aquesta experiència s'irradien als altres. Per això el Papa Francesc a la seva primera Encíclica va dir que “la fe es transmet per contacte, de persona a persona, com una flama encén una altra flama”⁴⁸. Un cristià no pot atorgar als altres el do de la fe, però sí que pot compartir-hi una experiència que l'omple de plenitud i sentit. Cada cristià pot “contagiar” als altres l'entusiasme que suscita haver trobat Crist i participar de la seva amistat. La coherència profunda entre allò que es creu i les actituds -escriu G. Comeau- “reenvia a un centre secret de vida, que els altres poden pressentir, però que no es pot posar completament de manifest”⁴⁹.

Comunitats vives que siguin signe de Crist per als altres

No sols les persones, sinó que tota la comunitat cristiana ha de ser signe. L'Església és en Crist com un sagrament, va recordar el Concili⁵⁰. El sentit i la raó de ser de l'Església és ser signe, icona, paràbola de Crist.

Signes de Crist

Cada parròquia, cada comunitat cristiana té la missió de fer resplendir el signe de Crist. Les nostres comunitats, malgrat les seves pobreses i

limitacions, han rebut el do de ser signe de Crist per a la gent del barri o del poble on s'ubiquen. Tenen, com tota l'Església, la missió de “ser signe i instrument de la presència de Crist al món”⁵¹.

Per això és tan important la renovació de les nostres parròquies. Cal enfortir la vida de les comunitats, créixer en la vivència de Crist i de l'Evangeli. Per evangelitzar necessitem comptar amb comunitats vives, on tots se sentin corresponsables de la missió. Comunitats que es deixin impulsar per l'Esperit, que estiguin atentes en l'escolta i la celebració de la Paraula i en alerta per detectar els signes dels temps.

També és important que les nostres comunitats siguin càlides, obertes i acollidores. Ningú no ha de sentir-se rebutjat a l'Església. Si volem integrar els joves, seran necessàries “comunitats obertes, vives en la fe, desitjoses d'irradiar Jesucrist, alegres, lliures, fraternes i compromeses”⁵². Necessitem comunitats vives, que siguin atraients per a les persones que cerquen, que resplendeixin per la seva capacitat d'acollir, acompanyar i guarir. Hem de ser una Església que escolta tothom, també la veu dels qui en discrepen i la critiquen i la dels qui han tingut experiències nocives amb l'Església. Escoltar, especialment, tants catòlics que no s'hi troben a gust; alguns la van abandonar mentre que altres hi romanen “amb reserves”⁵³.

El Papa parla d’“oasi de misericòrdia”, llocs que visquin el perdó i que facin possible la fraternitat. Caldria donar pas a comunitats lliures, fraternes i compromeses, capaces de proposar models alternatius a l'actual societat.

Ser cristians en minoria

No ens ha de preocupar que, enmig d'una societat molt plural, els cristians siguem pocs i les nostres comunitats siguin molt modestes, petites en nombre i amb escassos mitjans. Els cristians estem passant a ser una minoria a les societats occidentals. Això no ens ha d'espantar. El cristianisme ha estat viscut de moltes maneres al llarg de la història. Al començament van ser només un petit grup al mig d'un vast imperi. Després van venir altres èpoques d'expansió i fins i tot d'imposició i de domini en algunes societats. La manera de viure l'Evangeli canviarà sens dubte, però el nucli roman inalterable. Això requereix ser flexible i no aferrar-nos a models passats de vivència del cristianisme, a posicions arcaiques pròpies d'altres moments.

La crisi de fe actual conduirà a una Església més petita i també més purificada. Segurament no podrà mantenir gaires de les estructures que ha creat; fins i tot haurà de desprendre's d'obres i institucions que ha aixecat al llarg dels segles. Serà una Església més pobra, més simple. Potser aleshores aquesta petita comunitat sigui més significativa per al nostre món, perquè anirà menys carregada de privilegis i serà molt més lliure.

Allò essencial serà sempre viure amb profunditat la fe, ser veritablement homes i dones de Déu, que en parlen des de la seva pobresa, recolzats en una forta experiència. En el futur ja no serà possible ésser cristià per conveniència, per contagi de la massa o per comoditat.

Els cristians serem minoria a les societats del futur. Però, amb l'ajuda de la gràcia, podem esdevenir una minoria significativa, que interpel·li la societat amb la proposta d'un nou ordre de coses. Una Església en

Els cristians serem minoria a les societats del futur. Però, amb l'ajuda de la gràcia, podem esdevenir una minoria significativa, que interpel·li la societat amb la proposta d'un nou ordre de coses.

minoria pot ser una ocasió per créixer en autenticitat i fidelitat a l'Evangeli. El Papa Benet va dir que "l'Església catòlica s'ha de comprendre com a minoria creativa"⁵⁴. Aquesta idea de "minoria creativa" procedeix de l'historiador Arnold J. Toynbee (1889-1975), per a qui el destí d'una civilització depèn no sols dels desafiaments socials o naturals a què s'enfronta, sinó de la capacitat creativa de les minories, els qui en desenvolupar noves idees condueixen les masses a trobar respostes adequades a aquest desafiament. El Papa Ratzinger va reprendre aquesta idea, dient que una "minoria creativa" és capaç de transformar la societat, perquè "té en una herència de valors que no són una cosa del passat, sinó una realitat molt viva i actual". Encara que siguem una Església en minoria, som conscients que tenim a les nostres mans alguna cosa nova, un missatge capaç de recrear la civilització actual, rescatant-la de la decadència. Quan una minoria és creativa actua com a llevat a la massa, impedit el deteriorament i degradació de la societat. L'Església ha de ser una minoria transformadora. Comentant aquesta idea, el Papa Francesc deia: "No són els números. És evangelitzar. La joia de l'Església és evangelitzar. El veritable problema no és que en siguem pocs, en definitiva, sinó que l'Església evangelitzi"⁵⁵. No ens cansem ni ens desanitem. Tenim un tresor immens a les nostres mans, que és Crist. No desistim de buscar camins perquè arribi a moltes persones la gràcia de creure-hi.

Com a cloenda

Com veieu, la meva invitació és a viure la fe cristiana de manera nova, sense nostàlgia d'altres èpoques. Estem vivint un canvi i dient adeu a l'època de cristiandat. A nosaltres ens toca redescobrir com viure la fe en aquesta època plural.

Acabo amb unes paraules del pare Alexander Men, un sacerdot ortodox, que va ser assassinat pel KGB. Escrivia el 1990: "Només homes limitats poden pensar que el cristianisme ha arribat a la seva plenitud, que es va constituir per complet al segle IV segons alguns, al segle XIII segons altres, o en altres

moments. En realitat, el cristianisme amb prou feines ha fet els seus primers passos, uns passos tímids en la història de la humanitat. Moltes paraules de Crist continuen sent incomprensibles per a nosaltres (...) La història del cristianisme no ha fet més que començar. Tot el que va fer bé en el passat, allò que ara anomenem història del cristianisme, no és res més que el conjunt d'intents -uns desencertats, altres frustrats- d'aplicar-ho⁷⁵⁶.

El millor encara ha d'arribar. El cristianisme no ha fet més que començar.

¹ Doctor en Teologia, Bisbe de Solsona.

² Conferencia en las 58ª Jornadas Pastorales de Castellada, 18 de enero de 2023.

³ Cf. M. McLuhan – B. R. Powers, *La aldea global. Transformaciones en la vida y los medios de comunicación sociales en el siglo XX*, Ed. Gedisa, Barcelona 1990.

⁴ Cf. P. Berger, *Los numerosos altares de la modernidad. En busca de un paradigma para la religión en una época pluralista*, Sígueme, Salamanca 2016, p. 9.

⁵ Les dades fan referència al 2019. Cf. J. Elzo, *¿Tiene futuro el cristianismo en España? De la era de cristiandad a la era post-secular*, San Pablo, Madrid 2021, pp. 30-33.

⁶ D. S. Carrocho, *¿Dónde están los cristianos?*, *El Mundo* (16-11-2020).

⁷ Vid. M. A. Quintana paz, *¿Dónde están (escondidos) los intelectuales cristianos?*, *The Objective* (19-11-2020); M. BRUGAROLAS, *¿Dónde se debaten los intelectuales cristianos?*, *El Independiente* (1-12-2020).

⁸ Cf. Dades a 1 de gener de 2021 de l'Institut Estadístic de Catalunya (IDESCAT).

⁹ El cas més clar és A. Comte-Sponville, *El alma del ateísmo*, Paidós, Barcelona 2006.

¹⁰ Cf. P. Berger, *Los numerosos altares de la modernidad. En busca de un paradigma para la religión en una época pluralista*, Sígueme, Salamanca 2016.

¹¹ S. Teresa de Jesús, *Llibre de la vida*, 15, 5.

¹² Papa Benet XVI, Enc. *Deus caritas est*, 1.

¹³ Papa Francesc, Enc. *Lumen fidei*, 4.

¹⁴ K. Rahner, "Espiritualidad antigua y actual", en IDEM, *Escritos de teología*, VII, Taurus, Madrid 1969, 15.

¹⁵ Comissió Episcopal per a la doctrina de la fe, *La meua ànima té set de Déu, del Déu viu. Orientacions doctrinals sobre la pregària cristiana* (28-8-2019), n. 5.

¹⁶ Papa Francesc, *Discurs en la commemoració del 50è aniversari de la institució del Sinode dels Bisbes* (17-10-2015).

¹⁷ Papa Francesc, *Discurs als fidels de la Diòcesi de Roma* (18-9-2021).

¹⁸ Papa Francesc, *Discurs al moment de reflexió per a l'inici del procés sinodal* (9-10-2021).

¹⁹ P. L. Berger, cit., p. 30.

²⁰ P. L. Berger, cit., p. 31.

²¹ Entre altres llocs es pot veure J. Ratzinger, *Homilia a la Missa Pro eligendo Pontifice* (18/4/2005); BENET XVI, *Discurs als participants en la sessió plenària de la Comissió Teològica Internacional* (5/10/2007). El Papa francisc s'hi va referir en el *Discurs al Cos Diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (22/3/2013).

²² Papa Francesc, Enc. *Lumen Fidei*, 3.

²³ P. L. Berger, cit., p. 128.

²⁴ Papa Francesc, *Trobada amb la societat civil al Marroc* (30-3-2019).

- ²⁵ Concili Vaticà II, Const. Dogm. *Dei Verbum*, 2.
- ²⁶ Concili Vaticà II, Const. Dogm. *Dei Verbum*, 8. Cf. F. Conesa, “Caminar hacia la plenitud de la verdad”, en: C. Izquierdo (ed.), *Escatología y vida cristiana*, Pamplona 2002, 185-194.
- ²⁷ R. Dreher, *La opción benedictina. Una estrategia para los cristianos en una sociedad postcristiana*, Encuentro, Madrid 2018, p. 81.
- ²⁸ Papa Francesc, Enc. *Fratelli tutti*, 198.
- ²⁹ Papa Francesc, Enc. *Fratelli tutti*, 211.
- ³⁰ Cf. Papa Benet XVI, *Missatge a Marcello Pera, President del Senat Italià* (11/10/05).
- ³¹ J. Habermas, *Mundo de la vida, política y religión*, Trotta, Madrid 2015, p. 136.
- ³² Cf. J. Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie*, 2 vols., Suhrkamp, Berlin 2019. En aquesta obra, que culmina la seva reflexió sobre la religió, presenta “una altra història de la filosofia” prenent com a fil conductor el discurs sobre fe i saber.
- ³³ Papa Francesc, Ex. Ap. *Evangelii Gaudium*, 271.
- ³⁴ Concili Vaticà II, Decl. *Dignitatis humanae*, 1.
- ³⁵ Cf. F. Ramis Darder, *¿Por qué eran tan atractivas las primeras comunidades cristianas? Teología del testimonio cristiano*, PPC, Madrid 2021.
- ³⁶ Papa Francesc, Ex. Ap. *Evangelii Gaudium*, 11.
- ³⁷ F. Ramis Darder, *cit.*
- ³⁸ Papa Francesc, Ex. Ap. *Evangelii Gaudium*, 164.
- ³⁹ Pontifici consell per preparar la nova evangelització, *Directori per a la catequesi* (23-3-2020), 43
- ⁴⁰ Papa Francesc, Ex. Ap. *Evangelii Gaudium*, 36.
- ⁴¹ W. Kasper, *Introducción a la fe*, Sígueme, Salamanca 1976, p. 120.
- ⁴² Concili Vaticà II, Decr. *Unitat Redintegració*, 11.
- ⁴³ Cf. S. Joan Pau II, Carta *Novo millennio ineunte*, 4. 38.
- ⁴⁴ Papa Francesc, Ex. Ap. *Evangelii Gaudium*, 112
- ⁴⁵ Papa Francesc, Ex. Ap. *Evangelii Gaudium*, 39.
- ⁴⁶ Papa Francesc, Ex. Ap. *Evangelii Gaudium*, 39.
- ⁴⁷ S. Pau VI, Ex. Ap. *Evangelii Nuntiandi*, 41.
- ⁴⁸ Papa Francesc, Enc. *Lumen fidei*, 37
- ⁴⁹ G. Comeau, *Vivre sa foi dans une société sécularisée*, Paris 2018, p. 60.
- ⁵⁰ Concili Vaticà II, Const. Dogm. *Lumen Gentium*, 1.
- ⁵¹ Missal Romà, Oració col·lecta per l'Església diocesana.
- ⁵² Papa Francesc, Ex. Ap. *Christus Vivit*, 220.
- ⁵³ Cf. T. Halik, “Abrazar el ateísmo”, en W. NONHOFF (ed.), *¿Deshacerse de Dios? Cuando la fe y la increencia se abrazan*, Sal Terrae, Maliaño 2017, p. 66.
- ⁵⁴ Papa Benet XVI, *Trobada del Papa amb els periodistes durant el vol cap a la república Txeca* (26-9-2009). Cf. L. Granados – I. De La Rivera, *Minorías creativas. El fermento del cristianismo*, Monte Carmelo, Burgos 2011.
- ⁵⁵ A. Spadaro, ¿Cuál es la vocación de la Iglesia? Conversación del Papa Francisco con los jesuitas malteses, en *La Civiltà Cattolica*, abril 2022.
- ⁵⁶ Citat per A. Ricardi, *La Iglesia arde. La crisis del cristianismo hoy: entre la agonía y el resurgimiento*, Arpa, Barcelona 2022, p. 252.